

ПИРОТ И ПОНИШАВЉЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ

Двадесет пета српска бригада настала је, углавном, од људства са терена горњег Понишавља и дела Лужнице којег су Немци, после капитулације бивше Југославије, уступили својим савезницима, бугарским фашистима.

Завичајно подручје Бригаде чине Нишавска долина и Лужница у ужем, те масиви Старе, Сврљишке и Суве планине у ширем смислу. Релативно уску Нишавску долину пресецају нишавски друм и железничка пруга, као један од главних кракова уздужне балканске магистрале која спаја Европу, преко Београда, Ниша, Софије и Цариграда са Азијом. У њеном западном делу, на обема обалама Нишаве, простире се Пирот у коме се са нишавским друмом спајају: заплањско-лужничко-знепољски пут, као саобраћајна веза Пирота (преко Бабушнице и Власотинца) са Лесковцем, затим, тимочки пут (преко којег је у саобраћајној вези са Темском и Књажевцем) и височки пут, који преко Видлича и Височке Ржане води у високе планинске сводове Старе планине. Планине које окружују горње Понишавље и Лужницу су доста кршевите, делимично пошумљене, али покривене и дивним пашњацима, а пресецају их и речице: Темска, Височица, Јерма, те Дојкиначка и Росомачка.

У привредном погледу, нарочито до другог светског рата, ово подручје је било веома неразвијено. Становништво се бавило претежно земљорадњом и занатством у нижим, а сточарством у вишим пределима. На целом подручју била је само једна фабрика гумених опанака, више занатских радионица и рудник каменог угља Јерма, код села Звонца. Због ограничених могућности за запошљавање, многи житељи су у летњим месецима одлазили у печалбу, а пред зиму се враћали у родни крај, доносећи из индустријски развијенијих центара скромне зараде, али и нова сазнања о животу, па и политичку мисао

која се овде нешто касније буди и спорије развија него у крајевима који су раније раскинули окове турског ропства. Тежња за слободом је и овде била изразито јака. Становници ових крајева дали су запажен допринос свим народним устанцима и бунама и пролили много крви у борбама за ослобођење и присаједињење Србији, што је напokon и oстварено децембра 1877. године.²⁾

Робовање под Турцима је окончано, али изразито тежак социјални и економски положај људи није битније измењен. Изградњом железничке пруге Ниш-Пирот-Софија, 1884. године, ово подручје добија нове, много шире, војностратегијске и геополитичке димензије. Тиме не престају већ се повећавају недаће становништва, јер су у другој половини деветнаестог и првој четвртини двадесетог века ови крајеви два пута били под окупацијом Бугара (1885. и 1915-1918. године), уз огромне људске и материјалне жртве. У оба балканска и у првом светском рату погинуло је 7.610 војника само из пиротског округа.

После ослобођења 1918. године, економски положај становништва ових крајева се не побољшава, па је печалбарство и даље неопходно за опстанак, али преко печалбара још снажније струји напредна социјалистичка мисао, нарочито под утицајем велике октобарске револуције у Русији. Колико је тај утицај био снажан осетило се већ на општинским изборима 1920. године, када су комунисти добили већину у девет општина пиротског округа и у самом Пироту, а у Лужници су, према резултатима избора, били други.

Децембра 1920. године, када је злогласном »Обзномом«, Комунистичка партија Југославије стављена ван закона, полицијско начелство у Пироту конфискује имовину партијске управе, а јула 1921. изнуђује оставку комуниста у општинском одбору. Међутим, искре револуционарног радничког покрета које је Комунистичка партија Југославије расламсала између два рата и у овим крајевима не гасе се и на том пламену се кале и сазревају истакнути политички радници у Синдикату, радничким културно-уметничким и спортским друштвима, Удруженој опозицији која је хватала све дубље корене не само међу радницима, већ и код сељаштва. Снага тог покрета

²⁾ Пирот су ослободиле српске трупе, као савезник Руса у руско-турском рату за ослобођење Балкана 1877/78. године. Тада су српске трупе ослободиле и неке крајеве данашње Бугарске, а једна коњичка дивизија је допрла чак до Софије. Руси, међутим, ту српску помоћ нису доволшно ценили приликом закључења мира у Сан Стефану, него су створили »јабуку раздора« између Срба и Бугара.

осетила се у масовном отпору Тројном пакту и његовом рушењу 27. марта 1941. године, али и поред спремности народа овог краја да брани своју домовину, слом Краљевине Југославије био је неизбежан.

Капитулацију југословенске војске Пироћанци су дочекали са великим разочарањем и стрепњом за своју судбину, између осталог и због искуства са злим суседом, који је у прошлости био немилосрдан у примени најбруталнијег терора и пљачке. Стога су људи спонтано, без икаквих упутстава и директива, почели да прикупљају и брижљиво скривају оружје и муницију које је бивша југословенска војска била разбацала.

ПОД БУГАРСКОМ ОКУПАЦИЈОМ

Већ 18. априла 1941. по плану комадања Југославије, а по одобрењу Хитлерове Немачке, у Пирот улазе царске бугарске јединице и њихова фашистичка полиција. На тај начин Хитлер је испунио одредбе немачког споразума »Клодијус«, а Бугарска је у оквиру немачког ратног плана постала не само његов савезник већ и жандарм на Балкану. Сем индустријалца Димитрија Младеновића и неколицине његових пријатеља, окупатора нико није дочекао нити је било иједног отвореног прозора према улицама којима су прошли бугарска војска и полиција.

У жељи да приграбе што већу територију, бугарски окупатори почињу да се ценкају са издајницима српског народа, прво Миланом Аћимовићем а онда и са Миланом Недићем. Расправу су пресекли Немци који, испуњавајући делимично бугарске захтеве, повлаче нову демаркациону линију између бугарске и немачке окупационе зоне. Та линија је ишла од Калне преко Мирановца, Пајежа, Бабиног Кала, Сињца, Таловца, Белих Вода и Љубераће ка Власотинцу.³⁾ Тако је Горње Понишавље потпуно одвојено од свог природног, матичног залећа.

Демаркациону линију поселе су бугарске граничне јединице и војска и чували их разуђеним системом караула, заседа и патрола, тако да је та линија за све време окупације представљала сталну опасност за оне који су је прелазили (курири, нови борци партизанских одреда, позадински политички радници, делови партизанских одреда и други). У исто време, та вештачка линија је значила изолацију Понишавља у које су

³⁾ Прва демаркациона линија је била нешто источније, иза Нишора.

оскудне информације из Србије и осталих делова Југославије стизале са великим закашњењем. Фебруара 1942. године, демаркациона линија је још нешто померена према Србији у корист Бугара који су стално постављали захтев за окупацијом територије до »Бугар Мораве«, али су се, у овом случају, задовољили оним што су добили.

Одмах по доласку у Пирот, бугарска војска и полиција покушавају да створе квислиншки општински апарат у граду. Постављају кмета и одређују општински савет, да би већ после десетак дана све то укинули и из Бугарске довели комплетан управни, политички и судски апарат. Пред судом, као заступник странке, могао је да се појави само адвокат, који је имао званичну дозволу од бугарских власти. Тиме је на читавој окупираној територији укинута дотадашња и заведена бугарска јурисдикција. Из Бугарске је, такође, стигло особље за рад у просвети, пошти и железници, јер су дотадашњи службеници поште у Пироту, железнички радници, професори, наставници и учитељи, не желећи да служе окупатору, напустили своја радна места и многи отишли преко демаркационе линије.

Целокупна територија покривена је гарнизонима, војно-полицијским посадама, полицијским станицама и граничним караулама.

Први задатак овог апарата био је да, ангажовањем војних јединица и полиције, прикупе од народа оружје, а затим да затру све трагове националног обележја Пироћанаца. Ради остваривања тог циља, предузимају опсежне мере за бугаризацију тамошњег становништва. Забрањују ношење шајкача, употребу српског језика и књига; улицама и трговима дају називе личности из бугарске историје и културе; мењају имена људи у духу бугарског језика; просветни радници доведени из Бугарске највећу пажњу поклањају учењу бугарског језика и бугарске националне историје и културе као и убеђивању ученика и њихово »бугарско порекло«. Српском становништву ограничавају слободу кретања увођењем тзв. »откритога листа«, који је могао добити само онај ко је примио бугарско име. Становништво их је међутим, примило као окупаторе, са презиром и мржњом, саботирајући од првог дана све њихове мере и манифестације. Бугарима у инат, првих месеци окупације, становништво је, уместо пиротским наречјем почело да говори српски као да је из Шумадије, да би и на тај начин показало да не прихвата бугарску окупацију ни било какво »својатање«.

Са друге стране демаркационе линије, немачки окупатор и квислиншка влада Милана Аћимовића, а касније Милана Недића, задржали су готово цео апарат власти бивше Југославије; среске начелнике, општинске деловође и жандармерију која је, после формирања Српске државне страже, у пролеће 1942. године, ушла у њен састав под називом Српска пољска стража. Заведена је строга контрола путника и робе па је кретање са једне на другу страну било веома отежано, а тиме и одржавање везе између Пирота и организација Комунистичке партије у Србији. Првих дана окупације у Пироту није било партијске организације. Већину комуниста из града и околних места окупација је затекла изван родног места и после уступања Пирота бугарским фашистима, они се нису враћали у свој родни крај. Неки, пак, од оних који су се нашли у свом завичају, напустили су своје домове, прешли демаркациону линију и настанили се у Белој Паланци и Нишу.

И једни и други одмах су успоставили контакт с партијским организацијама у местима боравка и ступали у тамошње партизанске одреде. Међу њима је било више познатих револуционара који су се истакли као организатори оружане борбе у разним крајевима земље: Благоје Костић звани Црни Марко, пекарски радник из Великог Суводола, истакнути борац Кукавичког партизанског одреда, легендарни јунак, командир чете и командант батаљона, погинуо 1943. године, проглашен за народног хероја; Миливоје Манић Албанта из Костура, члан КПЈ од 1937. године, народни херој, већ у првој ратној години постао је заменик команданта Посавско-тамнавског партизанског одреда, погинуо марта 1942. године; Синиша Николајевић, из Пирота поручник бивше југословенске војске, начелник штаба 17. мајевичке дивизије, погинуо 1943. године; Драгутин Костић, правник из Пирота, члан КПЈ од 1920. године, борац Ваљевског партизанског одреда, погинуо 1942. године; Никола Станковић, правник из Височке Ржане, учесник у стварању Космајског партизанског одреда; Предраг Костић, професор из Рсаваца, један од организатора устанка у Неготинској крајини и члан штаба Крајинског партизанског одреда, погинуо је јуна 1943; Предраг Игић Томица, радник из Пирота, борац од 1941. године, командант чувеног Ударног батаљона Јужноморавског партизанског одреда, један од најхрабријих бораца Одред и један од малобројних поје-

динаца који се, у продеће 1942, када је настала криза у ослободилачком покрету тога краја, није предао четницима, иако је био рањен; Милорад Манчић Лукањац, обућарски радник, борац Бабичког партизанског одреда од јула 1941,⁴⁾ погинуо 1943; Војислав Тошић Корошец, учитељ из Нишора, борац Озренског партизанског одреда од његовог формирања; Обрен Милић, опанчарски радник и Момчило Златановић, лончарски радник из Гњилана, борци-партизани у западној Србији од првих устаничких дана, погинули крајем 1941. приликом повлачења из Ужица; др Јован Ристић, борац, лекар Тамнавске партизанске чете; Ратко Чучуревић, машинбравар из Рагодеша, члан КПЈ, учесник НОБ од 1941. радио по задатку Партије у Београду, ухапшен и стрељан.

Док су се комунисти и многи чланови СКОЈ-а из Пирота и околине, стицајем околности, борили широм земље, њихов родни крај је остао готово без иједног члана Партије, а мањи број, углавном скојеваца, демаркационом линијом био је одсечен од Окружног комитета КПЈ за нишки округ (формираног маја 1941. године), у чију је надлежност спадало и горње Понишавље. Тек августа 1941. године, Окружни комитет ствара партијско повереништво за белопаланачки срез, са задатком да делује у пиротском крају и делу Лужнице под бугарском окупацијом.⁵⁾ То повереништво се, међутим оријентише углавном на белопаланачки срез, Заплање и део Лужнице под немачком окупацијом. У таквим изузетно тешким околностима, Пироћанци налазе начин да створе канале којим ће позив Партије на оружани устанак допрети до срца житеља града и околине.

Покретачи и носиоци активности на преношењу директива Партије за пружање отпора окупатору и припрему оружаног устанка били су скојејци, ђаци пиротске гимназије и учитељске школе, радници који су до рата били активисти у синдикату и културно-уметничким друштвима и напредни студенти: Момчило Борђевић, Предраг Бошковић, Васа Крстић, Милисав Славковић, Вера Митић, Ратомир Игњатовић, Коста Маринковић, Арса Глигоријевић, Петар Милићевић, Божидар Живковић Риги, Петар Игњатовић Лозовски, Жика Антић, Света и Бранимир Кирић, Милорад Живковић, Светозар Пантелић, Милован Милошевић, Миодраг Мијалковић, Драган

⁴⁾ Лукањац је на тражење ОК КПЈ за нишки округ јуна 1943. године са Јастрепца упућен у свој завичај и постао члан Повереништва КПЈ за пиротски округ.

⁵⁾ ОК КПЈ за нишки округ, »Градина«, Ниш 1977, стр. 34.

Костић, Бока Златковић, Матеја Матејић, Момчило Денковић, Станко Ристић и други.

Ови активисти, појединачно и у мањим групама, које често једна за другу нису знале, почињу да се договарају о томе шта ваља чинити. Заједнички договор, углавном био је да се што пре успостави веза са комунистима у Србији, као и да се повеже што већи број свих прогресивних људи ради припреме за пружање отпора бугарском окупатору.

Добро чувану и утврђену демаркациону линију први пролазе Предраг Бошковић и Момчило Борђевић коме успева да већ у августу 1941. у Белој Паланци, преко избеглица из Пирота, успостави везу с Јованом Бирићем Николом, чланом партијског повереништва за белопаланачки срез. Никола је позитивно оценио дотадашње резултате пиротских активиста у бојкотовању окупаторских мера и манифестација, прикупљању и скривању оружја и друге војне опреме. Посебно је нагласио чињеницу да су активисти у том раду имали свесрдну подршку народа који је, задојен патриотским осећањима и надахнут примерима јунаштва и пркрса у дугогодишњој борби против тираније и туђинске власти, са великим огорчењем и мржњом дочекао бугарске окупаторе. Увођење бугарског језика у школе и администрацију и уношење бугарских имена у личне исправе, дубоко је ранило национални понос становништва ових крајева и још више подстицало жељу за слободом. При том је поставио нове конкретне задатке пиротским активистима да се поделе у мање групе и одржавају повремено илегалне састанке на којима ће се, између осталог, проучавати партијски материјал, којим ће их, уходаним каналима, снабдевати среско повереништво; да се организују пунктови отпора окупатору по селима и да се припреме омладинци који ће бити спремни да, на позив Партије, одмах пођу у партизанске одреде. То је био почетак трајне и врло чврсте везе Пирота и Понишавља с партијским повереништвом за белопаланачки срез.

И Предраг Бошковић, који је још у јулу прешао демаркациону линију, 1. септембра 1941. године успоставља канал преко Ресника за везу с партијском организацијом у Белој Паланци. Преко демаркационе линије затим прелазе Миодраг Мијалковић Мићенко, гимназијалац из Гњилана, Ратомир Игњатовић Холивуд, Станко Ристић, Раде Миленковић и Предраг Миленковић Грца из Пирота. Састанци с члановима среског повереништва КПЈ одржавани су најпре у Златановићевој воде-

ници у Белој Паланци, а касније у селима Мокром, Клисуре и Чифлику.

Сталном и непосредном сарадњом са среским поверењем КПЈ у Белој Паланци, пре свега с његовим чланом Јованом Гшрићем, који је у више наврата с Предрагом Бошковићем долазио у пиротски крај, успешно су остварени најважнији задаци које је Нирић поставио пиротским активистима.

Момчило Борђевић најпре ствара својеврсно језгро народноослободилачког покрета у Пироту на челу са Драганом Костићем.⁶ Чланови тог језгра били су: Бока Златковић, Ваца Кристић, Арса Глигоријевић, Петар Милићевић и други. Тај актив је одмах почео да прикупља и шаље помоћ партизанима преко демаркационе линије у оружју, муницији, санитарском материјалу, одећи и новцу. Сем тога, окупља и упућује наоружано људство у Сврљишко-нишавски партизански одред, чије су базе биле на Сврљишким планинама.

Поступајући по директиви Момчила Борђевића, Борђе Златковић окупља омладинце из Тија Баре: Драгомира Николића, Душана Наумовића, Стојана Голубовића, Јована Бирића и Љупчета Вацића и формира омалдински актив.

Убрзо настају јаки пунктови народноослободилачког покрета у селима: Гњилану, Петровцу, Блату, Рагодешу, Нишору и другима.

Прве количине оружја (13 пушака и 6 пушкомитраљеза), муниције, санитарског материјала, одеће и обуће за потребе Сврљишко-нишког партизанског одреда стизале су везама Момчила Борђевића преко Гњилана, Суводола и Клисуре до Беле Паланке и преко Клисуре, Букуревица, Доњег и Горњег Риња до испод Зеленог Врха, где је на Голањским појатама била база Сврљишко-нишавског партизанског одреда, те везама Предрага Бошковића преко Беле Воде и Ресника до Заплања. Многи омладинци били су наоружачи и спремни да сваког часа крену у Одред. Прву групу - у којој су били Стратимир Борђевић, машинбравар из Блата, Божидар Живковић Риги, обућарски радник из Суводола, Миливоје Николић Дуган, ученик гимназије из Гњилана, Александар Нешић, возач из Пирота, Најдан Ристић Баволче из Црноклишта и Боривоје Јовановић Смутни, авијатичар из Сопота - довео је Предраг Бошковић Павле у Сврљишко-нишавски одред крајем септембра или почетком октобра.

⁶> До фебруара 1942. језгро је било без имена, али је веома успешно деловало. Тада добија назив Актив народноослободилачког фронта у Пироту.

Неколико дана касније, у Одред је стигла и друга група у којој су били: Анђелко Панић Голуб, грађевински радник из Јеловице, Драгутин Манић Катранџија, земљорадник из Великог Села и Добросав Митровић Џаца, земљорадник из Иустике.

До године 1941. Сврљишко-нишавски одред добио је још 13 бораца из пиротског краја: Божидар Голубовић Паја, обућарски радник из Гњилана, Тихомир Борђевић Дика, земљорадник из Црног Врха, Витомир Ранђеловић Моравац, печалбар из Рагодеша, Петар Игњатовић Лозовски, поткивачки радник из Гњилана, Добрица Картаљевић звани Душко Пужа, обућарски радник из Пирота, Добросав Јовановић, земљорадник из Гостуше, Јован Илић, земљорадник из Засковаца, Миодраг Мијалковић Мићенко, гимназијалац из Гњилана, Јован Николић Јоца, кожарски радник из Пирота, Иван Петровић Ванко, земљорадник из Засковца, Ратко Тошић Бојовић, подофицир из Рагодеша, Жика Антић Ботев, правник из Сукова и Тихомир Панчић, земљорадник из Рагодеша.⁷¹

У децембру 1941. у време када су илузије о брзом завршетку рата биле распршене (јер су немачке трупе биле пред Москвом) и када је дошло до привремене осеке оружаног устанка у Србији, а већина партизанских одреда Западне Србије и Шумадије, после непријатељске офанзиве, повукла по директиви Врховног штаба у Санџак, омалдинци из пиротског краја још масовније су прелазили демаркациону линију и ступали у Сврљишко-нишавски одред. Крајем децембра у Одреду су била укупно 24 Пироћанца.

Тих дана међу борце Одрода се сврставају још два Пироћанца: Борђе Манић Гоља и Василије Петровић, земљорадници из Дојкинаца. Они су, новембра 1941. године, прешли демаркациону линију и ступили у четничке редове где су остали само десетак дана, да би затим, увидевши ко су четници, ступили у Сврљишко-нишавски партизански одред.

Прилив бораца из Пирота и околних села не престаје ни у изузетно тешкој 1942. години. Јануара те године Одреду су приступили: Владимир Голубовић, грађевински радник из Завоја, Будимир Борђевић, ученик из Гњилана, Драгољуб Миленковић Грца, месарски радник из Пирота, члан СКОЈ-а, Петар Симоновић, земљорадник из Буштице, Ранко Тодоровић,

⁷¹ Драгољуб Мирчегић, *Сврљишко-нишавски одред*, »Градина«, Ниш; Миодраг Мијалковић, *Пирот и околна у НОБ 1941/1942. године*, Пиротски зборник, 6/1974; казивање Божидача Колића Пунише.

ници у Белој Паланци, а касније у селима Мокром, Клисуре и Чифлику.

Сталном и непосредном сарадњом са среским поверењем КПЈ у Белој Паланци, пре свега с његовим чланом Јованом Еирићем, који је у више наврата с Предрагом Бошковићем долазио у пиротски крај, успешно су остварени најважнији задаци које је Вирић поставио пиротским активистима.

Момчило Борћевић најпре ствара својеврсно језгро народноослободилачког покрета у Пироту на челу са Драганом Костићем.⁶⁾ Чланови тог језгра били су: Бока Златковић, Васа Крстић, Арса Глигоријевић, Петар Милићевић и други. Тај актив је одмах почео да прикупља и шаље помоћ партизанима преко демаркационе линије у оружју, муницији, санитетском материјалу, одећи и новцу. Сем тога, окупља и упућује наоружано људство у Сврљишко-нишавски партизански одред, чије су базе биле на Сврљишким планинама.

Поступајући по директиви Момчила Борћевића, Борће Златковић окупља омладинце из Тија Баре: Драгомира Николића, Душана Наумовића, Стојана Голубовића, Јована Бирића и Лзупчета Вацића и формира омалдински актив.

Убрзо настају јаки пунктови народноослободилачког покрета у селима: Ђулану, Петровцу, Блату, Рагодешу, Нишору и другима.

Прве количине оружја (13 пушака и 6 пушкомитраљеза), муниције, санитетског материјала, одеће и обуће за потребе Сврљишко-нишког партизанског одреда стизале су везама Момчила Борћевића преко Ђулана, Суводола и Клисуре до Беле Паланке и преко Клисуре, Букуревица, Доњег и Горњег Риња до испод Зеленог Врха, где је на Голањским појатама била база Сврљишко-нишавског партизанског одреда, те везама Предрага Бошковића преко Беле Воде и Ресника до Заплања. Многи омладинци били су наоружани и спремни да сваког часа крену у Одред. Прву групу - у којој су били Стратимир Борћевић, машинбравар из Блата, Божидар Живковић Риги, обућарски радник из Суводола, Миливоје Николић Дуган, ученик гимназије из Ђулана, Александар Нешић, возач из Пирота, Најдан Ристић Баволче из Црноклишта и Боривоје Јовановић Смутни, авијатичар из Сопота - довео је Предраг Бошковић Павле у Сврљишко-нишавски одред крајем септембра или почетком октобра.

⁶⁾ До фебруара 1942. језгро је било без имена, али је веома успешно деловало. Тада добија назив Актив народноослободилачког фронта у Пироту.

Неколико дана касније, у Одред је стигла и друга фупа у којој су били: Анђелко Панић Голуб, грађевински радник из Јеловице, Драгутин Манић Катранџија, земљорадник из Великог Села и Добросав Митровић Џаца, земљорадник из Иустице.

До године 1941. Сврљешко-нишавски одред добио је још 13 бораца из пиротског краја: Божидар Голубовић Паја, обућарски радник из Гњилана, Тихомир Борђевић Дика, земљорадник из Црног Врха, Витомир Ранђеловић Моравац, печалбар из Рагодеша, Петар Игњатовић Лозовски, поткивачки радник из Гњилана, Добрица Картаљевић звани Душко Пужа, обућарски радник из Пирота, Добросав Јовановић, земљорадник из Гостуше, Јован Илић, земљорадник из Засковаца, Миодраг Мијалковић Мићенко, гимназијалац из Гњилана, Јован Николић Јоца, кожарски радник из Пирота, Иван Петровић Ванко, земљорадник из Засковца, Ратко Тошић Бојовић, подофицир из Рагодеша, Жика Антић Ботев, правник из Сукова и Тихомир Панчић, земљорадник из Рагодеша.⁷¹

У децембру 1941. у време када су илузије о брзом завршетку рата биле распршене (јер су немачке трупе биле пред Москвом) и када је дошло до привремене осеке оружаног устанка у Србији, а већина партизанских одреда Западне Србије и Шумадије, после непријатељске офанзиве, повукла по директиви Врховног штаба у Санџак, омалдинци из пиротског краја још масовније су прелазили демаркациону линију и ступали у Сврљешко-нишавски одред. Крајем децембра у Одреду су била укупно 24 Пироћанца.

Тих дана међу борце Одред се сврставају још два Пироћанца: Борђе Манић Гоља и Василије Петровић, земљорадници из Дојкинаца. Они су, новембра 1941. године, прешли демаркациону линију и ступили у четничке редове где су остали само десетак дана, да би затим, увидевши ко су четници, ступили у Сврљешко-нишавски партизански одред.

Прилив бораца из Пирота и околних села не престаје ни у изузетно тешкој 1942. години. Јануара те године Одреду су приступили: Владимир Голубовић, грађевински радник из Завоја, Будимир Борђевић, ученик из Гњилана, Драгољуб Миленковић Грца, месарски радник из Пирота, члан СКОЈ-а, Петар Симоновић, земљорадник из Буштице, Ранко Тодоровић,

⁷¹ Драгољуб Мирчегић, *Сврљешко-нишавски одред*, »Градина«, Ниш; Миодраг Мијалковић, *Пирот и околина у НОБ 1941/1942. године*, Пиротски зборник, 6/1974; казивање Божидара Колића Пунише.

жандарм, Стојан Јанаћковић, земљорадник, Боривоје Божић Дамјан, печалбар, Видојко Николић Срндак, земљорадник, Стратимир Панајотовић, земљорадник, Недељко Раденковић Франц, земљорадник, Велимир Симић, земљорадник, Видојко Симић, земљорадник и Ранко Борђевић, земљорадник - сви из Рагодеша.⁸⁾

Неке од новопристиглих штаб Одред враћа у њихов за-вичај ради даљег замаха и јачања народноослободилачког покрета у пиротском крају, у којем све чешће борави и ради и Јован Бирић Никола, члан партијског повереништва у Белој Паланци. Он крајем марта 1942. године, на састанку активиста из Пирота, на Сарлаху, формира први одбор народноослободилачког фронта за град, у ствари актив фонда прераста у Одбор НОФ-а са нешто измењеним саставом. Чланови тог одбора били су: Момчило Борђевић, Драган Костић, др Јован Ристић, Ратко Игњатовић, Борђе Златковић и Станко Ристић. Задатак Одбора је био, да сем деловања у граду, обједињује рад свих организација и одбора НОП-а у селима, да брине о одабирању и упућивању нових бораца у Сврљишко-нишавски НОП одред, да организује прикупљање новца, одеће, обуће и друге опреме за потребе бораца и спречава одлазак омладине у радне јединице бугарске војске, у тзв. трудовске. Веза са среским партијским повереништвом одржавана је преко два канала: курир Игњатије Пејчић из Суводола имао је своје јавке у Гњилану, Суводолу, Клисури и Белој Паланци, а Јован Николић и Мирко Потих одржавали су везу каналом који је из Пирота водио преко Чифлика у Белу Паланку.

Захваљујући тако интензивној и организованој делатности, Сврљишко-нишавски НОП одред се и даље освежавао новим борцима из пиротског краја. Од фебруара до маја 1942. године, у време најжешћих непријатељских офанзива, када су извори живе силе, из крајева у којима Одред дејствује и борави, готово пресахли, из Пирота се најпре враћа у Одред осам другова који су по налогу штаба били упућени у свој за-вичај, ради помоћи активистима и теренским политичким радницима, а стижу и 23 нова борца: Станимир Лазаревић, Лазарско, рударски радник из Сукова, Ненад Младеновић Нетко, студент из Петровца, Станко Ристић Црни, студент из Пирота, Светислав Цанић Темски, земљорадник из Петровца, Бранимир Бирић Лужнички, ученик из Пирота, Петар Голубовић, Боривоје Златковић Дамјан, Јован Лилић, Ратко Османовић и

⁸⁾ исто.

Недељко Раденковић, земљорадници из Рагодеша, Ратко Стаменковић и Милован Милошевић Донски из Гњилана, Новица Вељковић Фирга, берберски радник из Пирота, Драгутин Златановић Блихер, земљорадник из Срећковца, Боривоје Костић Долински, лончарски радник из Петровца, Тугомир Борђевић, браварски радник из Станичења, Борђе Кукуруга Кум, радник, Драгољуб Борђевић Девански, лончарски радник из Петровца, Радомир Миленковић Парагвај, Николић Сениша Драгош, радник из Пирота, Љубиша Бирић Загорац, из Пирота, Сениша и Александар Видановић Бућони, радници из Пирота. До маја 1942. године, у Сврљишко-нишавски НОП одред стигла су 62 бораца из ииротског краја. Сви су пре ступања у Одред морали да савладају тешку препреку - демаркациону линију, на којој је био поштрени режим преласка. Тако је једном Живојин Динчић на путу за Белу Паланку набасао на бугарског стражара који је био придремао. Пробудио се у тренутку када је Живојин већ био прекорачио демаркациону линију. »Стој!«, викнуо је буновни стражар. Живојин је стао као укопан, молећи стражара да му дозволи да пређе у Пирот, где, наводно, има болесног рођака. Био је сигуран да ће га овај »вратити« у Белу Паланку. Тако је и било. »Марш, назад!«, обречнуо се стражар и Динчић је потрчао из све снаге ка свом циљу, срећан што је надмудрио стражара.

Премда Пирот са околином није имао партијску организацију која би била главни организатор окупљања нових бораца за борбу против окупатора, овај крај је већ до маја 1942. године дао Сврљишко-нишавском НОП одреду скоро четвртину бораца. Није то било случајно. У овом крају, који је имао бројну и јаку партијску организацију и врло снажан опозициони покрет између два рата, већ првих дана окупације разбуктало се снажно антифашистичко расположење, које до краја рата није јењавало. Велику заслугу за то имали су људи блиски Партији, као што су били Момчило Борђевић, Васа Крстић Дугокоси, Арса Глигоријевић и др., на које ће се временом партијска руководства све више ослањати.

ПРВИ ПАРТИЗАНИ У ПИРОТСКОМ КРАЈУ

Пет бораца из Восока и Буцака - Борђе Манчић, Анђелко Панић, Добросав Костић, Добросав Јовановић и Василије Петровић - оптерећени носталгијом за родним крајем, последњих дана децембра 1941. године самовољно напуштају Одред, с намером да се врате у свој Висок и тамо дигну на оружје људе

које је Анђелко Панић припремио још у септембру. Он је тада, према казивању Јеленка Алексића, кројача и истакнутог активисте из Велике Лукање, обилаго село средњег Висока наводно ради откупљивања уродице у пшеници, а, у ствари, успостављао је везе са напредним људима и договарао се с њима о томе када и како довести оружану борбу.

Прешавши демаркациону линију борице групе кренули су од села до села. Они обилазише Рагодеш, Црноклиште, Иуштицу, Засковце, Топли до и друга места у којима олржавају зборове, упознавају народ с оружаним устанком у западној Србији, о борбама у белоаланачком крају, читају Проглас ЦК КПЈ о дизању устанка и позивају људе на оружје. Народ ових планинских села - у којима се с колена на колено преносе приче о Маринку из Прислана, хајдук-Лалету из Рагодеша, Стојану Ореовице и о многим другим хајдуцима из ових крајевс с почетка деветнаестог века - с великим одушевљењем приступају, доносећи од кућа скривено оружје. Тако су из Рагодеша пошли Теофило Панчић и његов брат Данило из Рудиња, Момчило Манчић Павловић и Мирко Жикић, из Еуштиће Петар Симоновић и Ратко Осмовић - из Засковаца Сава Младеновић, Виден и Костадин Лукић, Јован и Ванко Здравковић и Веселин Петровић.

Нарасла на 17 бораца, група протерује из Топлог Дола бугарског кмета и шумара, спалила архиву окупаторске општине, а затим одлази у колибе Барским ливадама, где је, 15. јануара 1942. године, формирана партизанска чета. За командира је изабран Борће Манчић - политичког комесара Анђелко Панић Голуб.⁹⁾

Сутрадан, 16. јануара, Чета одлази у село Завој, где јој, после масовног збора, приступа још седам бораца: Јован Борћевић, Душан Лукић, Светозар Аустрић, Владимир Д. Голубовић, Србислав Станковић, Коста Петровић и Владимир А. Голубовић.¹⁰⁾ Негде пред поноћ, партизани Чете одлазе ка Великој Лукањи. У том селу најпре прекинули телефонску везу са Пиротом, а затим разоружали бугарске полицајце, шумара, председника и писара окупаторске општине, спалили општинску архиву и делове инвентара запленили два коња, писаћу машину и другу опрему. Након ове акције сазван је збор меш-

9) Момчило Манић Павловић, *Раћама партизанске јединице у пиротском крају*, Пиротски зборник, бр. 6/1"

10) Исто.

тана на којем је изабран народноослободилачки одбор, са Јеленком Алексићем на челу. Збор је одлучио да се заробљени Бугари протерају за Пирот, јер до тада нису чинили злодела. Одмах после збора у Чету су приступили Стратимир Мандић, подофицир бивше југословенске војске, Сента Каменовић и Александар Тошић, па је њено бројно стање нарасло на 27 бораца.

Из Лукање, Чета одлази у Гостушу где хапси свештеника Гурија, белогардејца, који је оптуживао људе бугарским властима и тражио за појединце најстроже, смртне казне.

Наредне вечери, Чета са укупно 29 бораца (у Гостуши су се прикључили омладинци Момир Панић и Борисав Никић) стиже у Белу где такође одржава збор, после којег су омладинци села прикупили знатну количину хране, одеће и муниције. Чета је преданила у рејону села, у караули Доњи брод, где су јој Владимир С. Петровић и Благоје Тошић из Беле донели кувану храну. У току ноћи премешта се на појате Љубомира и Борћа Панчића у Горњем градишту, а у рано јутро је отишла у правцу Дојкинаца.

У исто време, команда окупаторског гарнизона у Пироту - обавештена о дејствима Чете од стране заробљених, па пуштених Бугара - упућује у село Дојкинце преко Рсоваца и Височке Ржане, одред полиције и ојачану злогласну »ловну роту«, ¹¹⁾ са задатком да униште партизанску чету. Тих дана снег је достигао висину једног метра, уз местимичне наносе од три, четири па и више метара. У Дојкинцима, Бугари насилно мобилишу двадесетак сељака и гоне их испред себе да им прте пут, како би могли да провуку топове и минобацаче. Међутим, неколико сељака који су пртили снег и знатно одмакли напред, наилазе на патролу партизанске чете и обавештавају је о покрету и јачини бугарске војске. Због тога командир Чете одлучује да остави коње и кабасте ствари у Кочама, а Чету води у правцу Лењивца, на обронцима Паклешке планине.

Бугари су се кретали у две колоне. Једна је ишла гребеном Паклешке планине, па је постајала опасност да партизанској чети пресече одступницу. Међутим, командир Чете одлучује да прихвати борбу и распоређује борце на погодном по-

Рота (Чета) је имала око 200 војника снажних, посебно опремљених и обучених за дејства на тешко проходном терену плаћеника, са задатком да се сурово бори против партизана, али и да још суровије терорише народ. За сваког убијеног партизана посебно су награђивани, а како им се та прилика ретко пружала, убијали су недужно становништво прогласивши га, ради награде, партизанима.

ложају. Друга колона, са злогласним зликовцем Грчиловим, спустила се низ Горње градиште, истим путем којим је претходног дана прошла партизанска чета.

»Грчилов је«, прича Десимир Петровић из Беле »покупио нас чобане, које је на том путу затекао, и потерао нас низ Доње градиште за Белу. Кад је почела борба на Паклешкој планини, на око пет километара ваздушне линије, Бугари су почели да се комешају. Схватио сам да се договарају о томе шта да раде, да ли да се врате и притекну у помоћ својима. Било је, међутим, касно јер се и голим оком могло видети (а они су осматрали двогледима) како њихови војници у групама беже низ Широко лице, спуштајући се низ стрме литице све до Горњег Брода. Видевши то, ова бугарска колона је, са овчарима и људима из Дојкинаца који су пртили снег, наставила пут за Белу, где су, после претреса и пљачке села, покупили све мушкарце, одвели их у школу и почели редом тући. Убрзо је у село стигла и она колона коју су партизани натерали у бекство. Озлојеђен, капетан те војске је и сам почео да туче Дојкинчане зато што су обавестили партизане да иде бугарска војска. Касно увече, пошто је нас овчаре по други пут истакао, Грчилов одводи своју роту за Велику Лукању«.

Партизанска чета је, одступајући преко коте 1.588, стигла на гостушке појате и ту запала у ћорсокак, јер на запад и север се није могло због кршевитог и дубоким снегом покривеног терена, а с југа и истока наступале су јаке бугарске снаге. У дилеми шта даље, једни су предлагали да се настави маршевање по беспућу преко Засковаца и Нуштице, па преко демаркационе линије да се прикључе Сврљишко-нишавском НОП одреду, а други су били за то да се Чета подели у мање групе и да свака својим путем стигне до Одред. Усвојен је овај други предлог да би се, у случају да нека од група не стигне до Одред, тек на пролеће сви нашли на заказаном месту. Групе су кренуле у различитим правцима, али је само једна - ћушtica група - после борбе у Иуштици, у којој је погинуо Добросав Јовановић, а рањен Јован Борђевић, прешла демаркациону линију и прикључила се Одреду. Све остале групе - гостушка, лукањска, завојска, засковачка, рудињска, рагодешка и дојкиначка - разбијене су и заробљене у сукобима с јаким бугарским снагама које су наступале из правца Велике Лукање и Темске.

Већ 5. марта 1942. године, бугарски Војни суд у Софији изрекао је смртне казне седморици заробљених партизана, а на

доживотну и вишегодишњу робију осудио више од 30 партизана и њихових сарадника, првенствено због тога што су по тадашњем бугарском закону били непунлетни (млађи од 21 годину). Да би што више заплашили народ, смртне пресуде су извршене одмах, 6. марта, у близини Тијабарског гробља. Стрељани су: Борђе Манчић, Анђелко Панић, Светозар Лукић, Владимир Голубовић, Србислав Станковић, Коста Петковић и Мирко Живковић,¹²⁾ заробљени партизани, а са њима још три непозната лица.

Овим злочиним бугарски фашисти коначно напуштају почетне демагошке потезе којима су покушали да се представе као »ослободиоци« и показују своје право, окупаторско лице.

ДРУГА ЧЕТА У ГОРЊЕМ ПОНИШАВЉУ

Почетком марта 1942. године, Жика Антић долази у сукоб с руководством Сврљишко-нишавског НОП одреда јер је замерио што су Пироћанци распоређени у више чета, уместо у једну, која би могла да дејствује у пиротском крају - и што у руководству Одрода и чета нема ниједног партизана из тог краја. Само је један Пироћанац (Жика Антић) био десетар.¹³⁾

Не прихватајући замерке Жике Антића штаб Одрода је одлучио да он и још три друга (Драгутин Златковић, Боривоје Крстић и Драгутин Манић), који су подржавали Антићев став, оду из Одрода у свој крај. По доласку у горње Понишавље сва четворица се одмах укључују у ослободилачки покрет и веома успешно делују.

Пироћанцима, који су остали у Одреду, објашњено је да се борба неког одреда не може везивати за одређени терен, и да ће Сврљишко-нишавски НОП одред, ако затреба, и ако му се нареди, ићи и преко Мораве, у западну Србију, па и даље, у Босну. Сви су прихватили став штаба Одрода осим Светислава Цанића, који је због тога разоружан, али му је ускоро оружје враћено.

Током априла 1942. године, у време најжешћих непријатељских офанзивних дејстава, у пиротски крај одлази још неколико бораца, сада по налогу штаба Одрода. Задатак им је био да у свом завичају организују партизанске базе и створе организације НОП-а за прихват рањених и болесних другова,

¹²⁾ Новица Живковић, *Терор окупатора*, Пиротски зборник 6/1974, страна 178.

¹³⁾ У књизи *Сврљишко-нишавски одред*, на стр. 185, стоји да је десетар био и Ненад Младеновић што није тачно.

а ако ^атреба - и за прихват Сврљишко-нишавског НОП од-
-^ацедини.

реда у дови за деловање у пиротском крају били су изразито
јер крајем априла и почетком маја долази до велике
тешки, ^а у Пироту. Ухваћено је и интернирано двадесетак ак-
провал нОП-а из града и околних села: Петровац, Блата,
тивист Градишнице и Нишора, међу којима и цело руковод-
1 њила^а)П-а за нишавски срез, сем Момчила Борђевића. После
ство Н која је трајада више од месец и по дана, уз батине и
истраг^а мучење > бугарска окупаторска власт је решила да
свиреп истрагу и да се ухапшенима не суди, већ да се интер-
прекин у концентрациони логор Гонда-вода а касније у Ени-
нирају већи фашистички концентрациони логор у Бугарској
Чај, на Ле другог светског рата.¹⁴⁾

за врег ^апилене су повели у интернацију око поноћи. У граду је
^аден полицијски час: време интернације чувало се у на-
био ув ^аности, па ипак је у првим минутима после поноћи из-
Јвећој ^адики број људи да испрати интернирце, који су, окру-
ашао ^адицајцима и везани по двојица, ишли средином улице.
жени Р ^азничкој станици људи су испунили пероне и простор
На же, ^астаничие зGRADE и хако остали више од једног сата, све
испред ^арнрци нису стрпани у воз.¹⁵⁾ Излазак грађана на ули-
докин ^аје прави подвиг, знак отпора и мржње према окупато-
це био ^асе полиција није усудила да интервенише иако се ра-
РУ- ^ачиј непощтовању наредбе о полицијском часу.

дило о о у отежаним условима, јединице Сврљишко-нишав-
ц Р ^а одреда, у сарадњи са теренским политичким радни-
ског Н дји су већ деловали, успешно остварују задатке доби-
цима Е ^асвог штаба. Већ у мају упућене су нове групе бораца
Јене од-емаркационе линије, не слутећи да ће Одред, почет-
преко С упасти у вртлог Аћимовићеве офанзиве и да ће штаб
ком Југ б ^аихи принуђен да 12. јула, донесе одлуку о подели Од-
Одред ^ачете и да 2. нишавској чети нареди да се пребаци у
реда н ^аи крај.¹⁶⁾
пиротс"

Лна армија», 7. јануар 1950. Београд, чланак Мише Живковића о Ени

»Нар/
Чају.

м.е тадашњег интернирца Милорада Живковића.

¹⁵⁾ Кази ^ацшке снаге под руководством издајника Милана Аћимовића, крену-
¹⁶⁾ Квис/почетком јуна, у акцију позната под називом Аћимовићева потера,
ле су ^ам да униште Озренски, Сврљишко-нишки, Топлички, Јасребачки и
с цилучки НОП одреда. Благовремено обавештен о припремама, циљу и
Јабла ^аама ове потере. Окружни комитет КПЈ за нишки округ, упозорио
резм ^артизанске одреде, осим Сврљишко-нишавског, тако да је овај. 26.
је све лао у вртлог потере, па су његова чета и штаб Одреда, у неравноп-
јуна, 1. борби с много јачим непријатељем, на Сврљишким планинама, по-
равнс' разбијени.

тпун 0

Друга нишавска чета била је формирана око 20. јуна 1942. године, од бораца из горњег Понишавља. Командни састав Чете био је претежно из тог краја, па је, вероватно, то утицало на одлуку да се она пребаци на тај терен. Командир чете био је Славко Георгијев Дроцанов Балкански,¹⁷⁾ рударски радник из Чупрене (видински крај) политички комесар Добривође Картаљевић Пужа, радник из Пирота, заменик командира Милојко Милојковић, лончарски радник из белопаланачког села Моклишта а заменик политичког комесара Милоје Мићић Витко, радник из Ужица, који је био запослен у Железничкој радионици у Нишу. Десетари су били: Петар Игњатовић Лозовски, Данило Панчић, Тихомир Панчић и Петар Симоновић, сви из пиротског краја.

Друга нишавска чета је, са више од 30 бораца наоружаних пушкама и са шест пушкомитраљеза, у ноћи 12. јула, кренула са Зеленог врха према Пироту. Пре сванућа, прешла је демаркациону линију и код села Петровца примила од партизанских сарадника нешто оружја и муниције, а затим преко Беговог моста, на реци Темштици, стигла у село Рагодеш. Одатле је Балкански, уз сагласност штаба Сврљишко-нишавског НОП одреда, отишао у Бугарску на лечење,¹⁸⁾ па је, привремено, за командира Чете одређен Петар Игњатовић Лозовски, дотадашњи десетар. Чети су се ту прикључили пријашњи борци Одредa и политички радници са терена: Божидар Колић Пуниша, грађевински радник из Обреновца, Александар Вељковић Арап, свршени гимназијалац из Пирота, Азубиша Станковић Пушкин и Александар Минић Левски, ученици из Гњилана, Светозар Пантелић Вук, ученик из Пирота, Јовановић Лзубиша Сокол, кожарски радник из Пирота, Стојан Миладиновић Соко, месарски радник из Пирота, Живадин Илић Рајко, земљорадник из Петровца и Милован Милошевић, ученик из Гњилана. Тако је чета нарасла на четрдесетак бораца.

¹⁷⁾ Балкански је један од малобројних бугарских војника који су пребегли и прикључили се партизанским јединицама. Био је командир партизанске чете, а бугарски историчари пишу да је био командант. Наводе и то да је о успесима »команданта« Балканског, још за време рата, обавештен Димитров у Москви.

¹⁸⁾ После излечења, Балкански се враћа у Горњи Висок и састаје са Прокопијем Ерићем Котом, кројачким радником из Топлог Дола. Августа 1943. године, њих двојица наилазе код Топлог Дола на четничку заседу и гину. С њима је био и Иван Димитров, који је из заседе изашао неповређен да би годину дана касније, 2. августа 1944, препознао издајника Вукашина Петровића, учитеља из Топлог Дола, кривца за погибију Балканског и Кирића.

Спремна за борбена дејства према Пироту, чета је из Рагодеша прешла у рејон Темске, да би спречила насилно одвођење омладине са овог подручја на присилни рад у тзв. »трудовете дружине« (под изговором »нормалне« мобилизације обвезника за бугарску војску). Провидан циљ ове »мобилизације« био је да се омладина одвоји од већ нараслог НОП-а. Депортовани омладинци су, под најстрожим надзором и режимом, радили на изградњи путева у јужној Бугарској (Јамбол и Дедеагач). Оскудно одевени, недовољно храњени и малтретирани, »трудовааци« су радили од пролећа до зиме, а затим пуштани кућама.

У селима кроз која је пролазила, Чета је организовала зборове са народом и састанке са сарадницима НОП-а, а једна десетина је, у Базовику, ликвидирала издајника, сеоског кмета.

Присуство Чете значило је много за народ тога краја јер се уверио у неистинитост бугарске пропаганде да су партизани у Србији уништени. Запазио је то и окупатор, па је предузео веома опсежне мере да би спречио деловање Чете. У потеру за њом упућене су јаке војне и полицијске снаге. Чета је у почетку, вештим маневрима, избегавала ударце много јачег противника, али њен маневарски простор се све више сужавао и команда доноси одлуку о враћању Чете у састав Одрета.

Деветнаестог јула 1942. године, чета је кренула из Топлог Дола према Црном Врху, како би заваравала непријатеља. Затим је сишла у село Заковци, па се обрела у рејону Рагодеша, прешла друм између Осмакова и Враништа и, пред зору, избила на демаркациону линију код села Бабин Кал. Ту је упала у вешто постављену заседу. Дошло је до жестоког окршаја у којем је убијено пет недићеваца и рањен један њихов граничарски поднаредник. Партизани су имали три погинула. Међу њима је био и политички комесар Чете Добривоје Картаљевић Пужа. Он је, у ствари, био тешко рањен и да не би пао жив у руке непријатељу, активирао је ручну бомбу.¹⁹⁾

Стигавши на белоаланачки терен, Чета упућује курире ради успостављања везе са штабом Одрета и не слутећи да је Одред већ био разбијен. Тек што су курири отишли, указале су се бројне бугарске и недићевске колоне које су се кретале ка Бабином Калу и Рињској планини. Убрзо су се курири вратили с обавештењем да су колибе, одређене за везу, спаљене и да од партизана нема ни трага.

¹⁹⁾ > Зборник НОР-а, том I, књ. 21, стр. 300-301.

Схвативши да је и еама упала у непријатељеву потеру и да нема изгледа да се повеже са штабом Одрета, команда 2. чете је донела одлуку да се чета врати на пиротски терен. Заобилазним путем, преко Клења, Теловца и Дебелог Дола, Чета је најпре стигла у рејон Станичења, а затим, крајем јула, у Рагодеш. Ту је убрзо подељена у три групе. Једна, на челу са Петром Игњатовићем Лозовским отишла је у рејон Гњилана, другу је Божидар Колић Пуниша одвео на терен Градишта и Сукова, а трећа, најбројнија, коју је водио Светислав Мијалковић, остала је у рејону Рагодеша.

Групе су деловале самостално, свака у свом рејону, у врло тешким условима, јер је у току августа и септембра 1942. године дошло до нове провале. Ухапшено је преко 40 активиста из Пирота, Гњилана и Петровца. Тих дана гине и један од најхрабријих бораца, Драгољуб Миленковић Грца. Он и Драгутин Златановић Блихер кренули су на састанак са активистима из града на Сарлах. Бугари су, по свему судећи, били обавештени о том састанку. Поставили су заседу и Миленковића убили, а Блихера ранили и заробили. Лечили су га у болници и већ га тада заврбовали. Почетком децембра Бугари су испенирали Блихерово бекство, па се, као провокатор, поново прикључио суковској групи.²⁰⁾

И у изразито отежаним условима, све групе су, нарочито групе Лозовског, извршавале своје основне задатке: обезбеђење смештаја и лечења болесних и изнемоглих другова, тумачење народу циљева НОП-а, охрабрење сарадника и симпатизера застрашених драстичним репресивним злоделима окупатора, успостављање везе са белопаланачким или нишким партијским руководством.

Тек у фебруару 1943. године, Божидар Колић Пуниша успео је да успостави везу са Велимиром Костићем Бајезом и Јованом Митићем, својим саборцима из Сврљишко-нишавског НОП одрета, који су као партијско-политички радници деловали на белопаланачком терену. Преко њих, нешто касније, Пуниша се састао и са Душаном Тасковићем Срећком, чланом Окружног комитета КПЈ Ниша.

Крајем фебруара 1943, Тасковић је, заједно са Драгомиром Стојановићем Војканом, Велимиром Костићем Бајезом и Крстом Стошићем, дошао у пиротски крај и у Суводолу се састао са Предрагом Бошковићем, који их је одвео у Петровац.

²⁰⁾ Блихер је 6. септембра 1944. године стрељан као издајник.

Одатле еу успоставили везу са активистима као и са већином преживелих бораца 2. нишавске чете, сем са борцима из ра-годешке групе, с којом је веза успостављена тек у јуну 1943. године.

НИШАВСКА ЧЕТА

Доласком групе партијских радника, са Тасковићем на челу, у пиротски крај, делатност активиста и борбених група поста-ла је интензивнија. Већ почетком марта 1943. године обповље-не су и брзо нарасле организације НОП-а у Пироту, Гњилану, Петровцу, Сукову, Нишору, Црвенчеву, Сопоту, Градашници и Чиниглавцима. Везе су успостављене и са појединцима из села Крупац, Велики Јовановац и многих других.

Тих мартовских дана формирана је у Шуњу, код села Гра-дашница, близу Пирота, прва партијска организација. Секре-тар те организације био је Момчило Борђевић, а чланови Пан-та Стефановић и Влајко Стојаковић.²¹⁾

Два месеца касније организовано је саветовање партијско-политичких радника источне Србије у Кривом Виру (Бољевач-ки срез), којим је руководио Недељко Караичић, члан Покра-јинског комитета КПЈ за Србију. Саветовању су, из пиротског подручја, присуствовали: Предраг Бошковић, Живадин Илић Рајко, Петар Игњатовић Лозовски и Божидар Колић Пуниша.

После саветовања, секретар Окруженог комитета КПЈ за Ниш, Десимир Јововић Чича, упутио је Борћа Митића, Жива-дина Илића, Петра Игњатовића и Божидара Колића у пирот-ски крај са задатком да борце тамошњих група прикупе и до-веду на Каменички Вис. Позиву се није одазвала једино ма-лобројна суковска група, коју је, после одласка Пунише на са-ветовање, водио Жика Антић, правник из Сукова.²²⁾ Борце ост-алих група је окупио Момчило Борђевић у рејону Топлог Дола, а одатле их, преко демаркационе линије, довео на по-јате изнад Сићева. Ту су их дочекали Десимир Јововић Чича

21) *Окружни комитет КПЈ за нишки округ, »Градина«, Ниш, 1977. стр. 180.*
22) у тој групи био је и издајник Блихер, који је о кретању и деловању групе обавештавао бугарску полицију, па су им стално били за петама. У таквим околностима Антић губи самопоуздање и, захваћен страхом од репресали-ја, предаје се у пролеће 1943, а Бугари му остављају релативну слободу. Тек тада види шта је учинио, па покушава да се поново повеже са НО по-кретом. То није измакло полицији, а и његово пуштање на слободу је било само варка, па га хапсе и на свиреп начин убијају. Тада су ухапшени и неки са којима је успоставио везу, међу њима и Срба Томановић, настав-ник из Малог Јовановца.

и Душан Тасковић Срећко, који је са њима одржао једноднев-
но саветовање, на коме је и завршена процена политичког ста-
ња у горњем Понишављу и између осталог одлучено да се
створи окружно партијско повереништво КПЈ за пиротски
округ и формира Пиротска партизанска чета од бораца са тог
подручја, која би касније прерасла у Пиротски партизански
одред. Такође је закључено да се смелије продире на терито-
рију царибродског среза, где су претежно живели припадни-
ци бугарске народности и да се и тамо стварају организације
и упоришта НОП-а.

Формирање Окружног партијског повереништва КПЈ за
пиротски округ извршено је касније, јула месеца, на Каменич-
ком Вису. Чланови повереништва били су: Велимир Костић
Бајез, секретар, Предраг Бошковић Павле и Милорад Манчић
Лукањац.²³⁾ Павле је добио задатак да делује на подручју лево
од Нишаве укључујући лужнички срез са обе стране демарка-
ционе линије, а Лукањац на подручју Пирота и са десне стра-
не Нишаве.²⁴⁾

Двадесет трећег јула 1943, формирано је и Окружно по-
вереништво СКОЈ-а у саставу: Синиша Николић Драгош,
секретар, Светозар Пантелић Вук и Димитрије Стефановић
Нишавац.

На Каменичком вису, почетком јула, формирана је чета
која је добила назив Нишавска партизанска чета. У чети је
било 17 бораца: Светислав Милојковић Милојко, Благоје Цвет-
ковић Сава, Векослав Борћевић Бојовић, Петар Игњатовић
Лозовски, Синиша Николић Драгош, Јован Николић Јоца,
Светозар Пантелић Вук, Добривоје Бирић Миџорац, Предраг
Бошковић Павле, Стојан Миладиновић Сокол, Жива Илић Рај-
ко, Момчило Борћевић Слободан, Милорад Манчић Цора,
Бранислав Бирић Лужнички, Димитрије Стефановић Ниша-
вац, Божидар Колић Пуниша и Милорад Манчић Лукањац. За
командира је одређен Божидар Колић Пуниша, а за политич-
ког комесара Милорад Манчић Лукањац.

Новоформирана чета је одмах кренула у пиротски крај.
Са њом су пошли Душан Тасковић Срећко и Велимир Костић
Бајез. На путу ка Пироту, прешавши на леву обалу Нишаве,

²³⁾ У књизи *Окружни комитет КПЈ за нишки округ*, »Градина«, 1977, стоји да
је партијско повереништво КПЈ за пиротски округ формирано септембра
1943. што не може бити тачно, јер је Лукањац већ био погинуо. Пао је уп-
раво идући на терен који му је, као члану повереништва, био додељен.

²⁴⁾ Велимир Костић Бајез, *Рад партијске организације у пиротском крају од
1941. до 1944. године*, Пиротски зборник 6/1974.

Чета је разоружала недићевце у селу Клисуре, а затим прешла демаркациону линију код Суводола. Недалеко од Нишора, Срећко је поделио Чету на групе и упутио их у разне крајеве са задатком да окупљају људе, како би се што пре формирао партизански одред, који би деловао на пиротском терену. Предраг Бошковић Павле и Петар Игњатовић Аозовски упућени су на терен села Блато и Гњилане, Живадин Илић Рајко и Јоца Николић у Петровац, а Момчило Борђевић Слободан, Милорад Манчић Лукањац и Бранимир Нирић Лужнички у Барје код Пирота, где је требало да се састану са активистима НОП-а из града. Међутим, у Нелташу, недалеко од Пирота, Лукањац и Слободан су изненада наишли на бугарске војнике. У неочекиваном сусрету, Лукањац је из пиштоља убио једног војника, али је и сам био тешко рањен. »Ја даље не могу«, казао је Слободану пружајући му пиштољ, »а ти бежи што пре«. Слободан је, иако лакше рањен у руку, успео да се некако извуче. Лукањаца су Бугари, онако измрцвареног, најпре одвели у касарну где су га саслушавали, а затим га пренели у болницу и предали полицији, која га је, уз лечење, страховито мучила не би ли изнудила признање и податке који су је интересовали. Умро је у најтежим мукама, без речи.²⁵⁾

Када су се групе после неколико дана окупиле, са њима је дошло и 11 нових бораца: Љубиша Јовановић из Пирота, Драган Николић из Височке Ржане, Тихомир Панчић из Рагодеша, Радисав Табић из Доброг Дола, Станимир Златковић из Обреновца, Ранко Јонтић из Нишора, Предраг Илић Џуца, Светислав Борђевић, Слободан Борђевић, Чедомир Тошић и Добровије Цанић, сви из Петровца. Чета је тада имала 32 бораца. У два наврата је прелазила демаркациону линију и ишла у белопаланачки срез. Приликом другог прелаза њени борци су разоружали кмета и Суводолу и бугарску граничну караулу на Седлару. Том приликом су запленили десетак пушака и другу опрему, али су изгубили десетара Тихомира Панчића Панчу. У селу Ланишту је Душан Тасковић Срећко, на збору, говорио сељацима о издајничкој улози четника који су у том селу били формирали равнгорски одбор.

По повратку у пиротски крај Чета се, 28. септембра 1943. године, на Малом врху изнад Градашнице, сукобила се бугарском полицијом. Док је трајао окршај, из Градашнице је дошла друга, а затим из Покривштице трећа колона полицајаца,

²⁵⁾ Божидар Колић, *Нишавска партизанска нета*, Пиротски зборник 6/1974.

па је Чета морала да се повлачи према Рсовцима. У заштитници је остао Петар Игњатовић Лозовски с пушкомитраљезом. Штитио је повлачење Чете до последњег даха.²⁶⁾

То је била трећа жртва Чете од њеног формирања; уз то су неки из малодушности напустили Чету, па се њено бројно стање svelo на 21 борца. Толико их је било када је Чета прешла у Лужницу и ушла у састав 2. јужноморавског НОП одреда, да би се после борбе у Л>убераћи, у којој су рањени Стојан Миладиновић Сокол и Момчило Борђевић Слободан, опет издвојили из Одредa и поделила у три групе: једна је остала у саставу Одредa, друга је са Душаном Тасковићем Срећком прешла на нишки терен, а трећа у пиротски крај, ради политичког рада на терену и окупљања нових бораца.

До такве поделе дошло је зато што је секретар ОК КПЈ Врања Риста Антуновић, у договору са Душаном Тасковићем Срећком, чланом ОК Ниша, решио да НОП-ом у насељима пиротског среза, на десној обали Нишаве са Пиротом, руководи ОК КПЈ Ниша, а у насељима на левој обали - Окружни комитет Врања. Та одлука утолико је била чуднија што је већ постојало партијско повереништво КПЈ пиротског округа.

НИШАВСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

Доласком из Лужнице у пиротски крај, група од седам партизана - Велимир Костић Бајеж, Сениша Николић Драгош, Момчило Борђевић Слободан, Бранимир Бирић Лужнички, Димитрије Стефановић Нишавац, Ранко Јонтић и Божидар Колић Пуниша - одмах је почела да делује и нараста приливом нових бораца. Бујању ослободилачког покрета у том крају још већи замах даје Озренски партизански батаљон Зајечарског партизанског одреда који је, на тражење ОК КПЈ Ниша, крајем децембра 1943. године, прешао демаркациону линију и стигао у рејон Топлог Дола на Старој планини. Батаљон је уз пут разбио четничку Белопаланачку бригаду у Градишту и недићевске и бугарске граничаре код Бабиног Кала и Пајежа. По селима кроз која је пролазио батаљон одржавани су народни зборови на којима је говорио и Конард Жилник

²⁶⁾ Тело Лозовског Бугари су однели у Градашницу, присилно окупиле народ и претили да ће свако овако завршити уколико се дрзне да се бори против њих. Кришом су га закопали у јарузи иза Тијабарског гробља. Људи су то ипак видели па су после ослобођења посмртни остаци Лозовског пренети у Гвџилане.

Слободан, члан ОК КПЈ Ниша, који је кренуо с батаљоном у пиротски крај.

Долазак Озренског батаљона у рејон Топлог Дола и његове акције биле су за народ горњег Понишавља још једна потврда да никакве вештачке поделе и границе не могу бити дуготрајне, нити препрека тежњи овог народа да се што пре ослободи бугарског ропства. Зато је и било могуће да се усред зиме, 6. јануара 1944. године, од људства издвојеног из батаљона и 16 бораца из пиротског краја формира чета, која убрзо прераста у Нишавски НОП одред, јачине 30 бораца. Тај одред, под командом Јована Митића Борћа, одмах ступа у акцију и убрзо успева да протера непријатељске снаге из старопланинских села. Одред је уништио и многе објекте који су служили окупатору, између осталих и хидроелектрану на реци Темштици.

У другој половини марта 1944. године, Одред добија обавештење да је злогласна бугарска «ловна рота» стигла у Топли Дол, спалила кућу породице партизана Добривоја Бирића Мицорца, стрељала његову мајку Јованку и супругу, а затим њихова тела бацила у ватру. Руководство Одрета је одлучило да прихвати борбу и у том циљу је постављена заседа код Мртвачког моста, са задатком да разбије бугарску «казнену експедицију». У преподневним часовима, 23. марта, «ловна рота» је кренула из Топлог Дола ка Завоју, с циљем да обиђе села горњег Висока и уништи сараднике НОП-а.

На Мртвачком мосту, где се Топлодолска речица улива у Височицу, у уском, дубоком кањону, бугарска «рота» је упала у заседу. Праснуле су пушке, заштектао пушкомитраљез из руку Добривоја Бирића Мицорца, који се са својим помоћником Тодором Васићем Јаношем светио за смрт својих драгих. Праснуле су и ручне бомбе. У борби је погинуло и много фашиста. Међутим, непријатељ је бис десетоструко бројнији, боље наоружан и опремљен за дејства на таквом терену. Због тога је командант Одрета Јован Митић Борће, проценивши да је ризично наставити борбу јер су Бугари сваког часа могли добити и појачање из оближње Темске, наредио повлачење Одрета у правцу Бабиног зуба и даље према Црном Врху. У овој борби погинуо је један борац и тешко рањен Војислав Шилеговић Мурат. Број погинулих фашиста није могао бити утврђен, јер су Бугари убили човека из Завоја, који је својом запрегом превозио њихове мртве и рањене до Темске. Убили су му и сина и снаху и бацили их у ватру. Тих дана зликовци

»ловне роте« стрељали су још три младића из Рудиња, петорицу сељака из Ореовице, четворицу из Темске и двојицу из Пајежа. До краја марта убили су још неколико недужних сељака и спалили десетак кућа.²⁷⁾

Крајем марта, Одред се повукао у нишки крај, где је ускоро преименован у Нишки партизански одред, да би, 14. јуна 1944. године, прерастао у 14. српску бригаду.

Пиротски округ је опет остао без партизанских јединица. Задржали су се само теренски радници: Божидар Колић Пуниша, Бранимир Бирић Лужнички, Момчило Борђевић Слободан, Димитрије Стефановић Нишавац, Гроздан и четири болесна и рањена бораца Нишавског одреда (Божидар Костић Бранко из Перугине код Ниша, Михајло Јововић Марко из Даниловграда, Љубисав Игић Бики из Београда и Војислав Шиљеговић Мурат). Теренски радници чинили су изванредне напоре на ширењу идеја НОП-а. У многим селима, још током зиме, стварали су народноослободилачке одборе и омладинске активе и припремали људе за одлазак у партизане. Одзив је био изванредан.

Масовнији прилив нових бораца почео је у априлу 1944, када је створен први Срески комитет КПЈ за нишавски срез (секретар је био Предраг Бошковић Павле). Деловање Среског комитета утолико је било значајније што је седиште ОК КПЈ за пиротски округ (формиран марта 1944. године) било на слободној територији у Црној Трави, па је његов утицај допирао, како пише у извештају Покрајинског комитета КПЈ за Србију, »до линије јужно од пута Пирот-Ниш... те ћемо убрзо његово седиште преместити из Црне Траве на тај терен«.²⁸⁾

Нови борци из Пирота и околних села одлазили су на Стару планину или на слободну територију у Лужници, зависно од тога којем крају гравитирају места из којих су долазили. На Стару планину је, 3. априла, међу првима стигла група из села Крупца, у којој су се налазили Каменко Борђевић, Тодор Најдановић Јова, Момир Божиловић, гимназијалци и Благоје Лечић, земљорадник. Ова група је остала заједно само неколико дана јер је ускоро Благоје Лечић добио задатак да са Божидаром Колићем Пунишом брине о рањеницима Лзубисаву Игићу Бикију и Воји Шиљеговићу Мурату. Каменко Борђевић је са Бранимиром Бирићем упућен на теренски рад у Високу, а Тодор Најдановић Јова са Димитријем Стефановићем Ни-

²⁷⁾ Новица Живковић, *Терор окупатора*, Пиротски зборник бр. 6, стр. 189.

²⁸⁾ Док. бр. 10233, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд.

шавцем на састанак с првоборцем Сенишом Николићем Драгошом, који је у једном винограду изнад Пирота требало да донесе из Бериловца радио-апарат. Међутим, на путу до тог винограда, Драгош је, у пратњи партизана Станимира Златковића, наишао на бугарску полицију. У кратком сукобу Драгош је убио два полицајца и двојицу ранио, али је и сам тешко рањен, па је заробљен заједно са Златковићем. Бугари су намерали Златковића да убије Драгоша па су му опростили живот. Касније су га заврбовали и пустили с налогом да обавести партизане како се Драгош сам разнео бомбом да не би пао жив у руке Бугарима, а да је он успео да побегне.²⁹⁾

Момир Божиловић је као пратилац Велимира Костића Бајежа кренуо у белопаланачки крај, али су обојица испред Беле Паланке пали четницима у руке. Бајеж се некако извукао из заточеништва, а Божиловић је, да би се спасио, прихватио заштиту свога комшије, команданта четничке бригаде Николе Лечића (јединог четника из Крупца и шире околине). У другој половини априла, Божиловић је искористио прилику и побегао од четника, склонивши се у једну појату код села Враништа. Међутим, нечијим издајством, ту га је бугарска »ловна рота« опколила. Бугари су запалили појату и пламен је прогутао Момира Божиловића.

До половине априла на Стару планину су стигла још 22 бораца из Пирота: Драгољуб Станковић Дракче, Драгољуб Станковић Гагула, Александар Крстић Гаца, Сениша Ршрић Мирко, Драгослав Манић Цезар, Драган Николић Жућа, Петар Маринковић Богдан, Рака Николић Филип, Миле Митић Брица, Бошко Марковић Милева, Арса Глигоријевић, Миле Јовановић Ватра, Марица Борђевић, Емилија Манчић Слободанка, Станимир Јосиповић Реља, Љубомир Ивановић Бели, Мишко Николић Окшин, Србислав Крстић Цемил, Велимир Тошић Долфус, Душан Цветковић, Јован Лилић Гордан и Гоја Милан. До краја априла стижу нових пет бораца из Великог Јовановца (Вујица Васић Вуле, Никола Антић, Властимир Потих, Василије Павловић и Предраг Бирић), шест бораца из Рсавца (Тодор Мирћић Југовић, Јован Мијалковић Стаљински, Голуб Јовановић Украјинац, Срба Манић Петличко, Никола Тошић Л>утица и Борђе Мандић Горски), четири из Сопота (Часлав и Бока Јовановић, Часлав Пејчић и Тихо-

²⁹⁾ Мајор бугарске полиције који је заврбовао Златковића убацио се педесетих година са групом диверзаната у нашу земљу, као потпуковник нове Бугарске, и активирао Златковића као агента. Када је то откривено, Златковић је осуђен на смрт и стрељан.

мир Чирих) и десет из других села (Божидар Спасић из Трњене, Петар Потих Височки из Велике Лукање, Владимир Станковић Брка и Кукурига из Ореовице, Новица Стојановић из Гњилана, Светозар Селимовић Бански из Станичења, Понта Цветковић Јанко из Ореовице, Гаврило Видановић Сазда из Росомача и Влада Станковић из Брлога). Стигла су и четири борца из Цариброда (данас Димитровград): Васил Станков Ленко, Борис Бачевски, Илко Младенов и Крум Миланов Боримечка.

Трећина бораца на Старој планини била је наоружана пушкама и пиштољима, које су донели са собом. Најслабије су били наоружани другови из Пирота, што је и природно, јер је у граду било теже скривати пушку, а још теже изнети је из насеља, пошто су сви излази били под строгом контролом фашистичке војске и полиције.

Како је из дана у дан расла, група нових бораца на Старој планини се војнички организовала. Најпре су формиране десетине са десетарима и политичким делегатима, а целом групом је командовао Божидар Колић Пуниша, док је политички комесар био Бранимир Кирић Лужнички. Крајем априла формирана су два вода са по три десетине. Командири вода били су Божидар Костић Бранко и Ранко Јонтић, а политички делегати Тодор Најдановић и Михајло Јововић звани Марко Црногорац. Та именованја су била привремена. У том саставу група је у ноћи између 1. и 2. маја кренула на слободну територију у Лужницу, у Студену, ради формирања партизанског одреда. Уз пут је у Малом Јовановцу ухватила озлоглашеног бугарског кмета Николу Мадова Кољу и његовог сарадника Христа Младенова из Пирота, који је од првог дана окупације био у служби окупатора. Те ноћи су обојица осуђени на смрт.

После одласка групе Божидара Колића у Лужницу, у горњем Понишављу остали су на раду позадински политички радници Димитрије Стефановић Нишавац, Петар Потих Височки, Милутин Минић Секула и Видановић Гаврило Сазда, са задатком да политички делују и окупљају нове борце.